

ДЕЯКІ НАЗВИ КУЛЬТУРНИХ РОСЛИН У БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

(До питання про мовні взаємозв'язки)

У даній статті робиться спроба зібрати наявні у буковинських говірках назви культурних рослин та їх частин, а також по можливості з'ясувати поширення та походження цих назв. Матеріал для статті збирався в основному анкетним способом (одержано відповіді з 25 сіл різних районів Чернівецької області); використані також матеріали до Діалектологічного атласа української мови, наявні на кафедрі української мови Чернівецького державного університету¹. При сучасному недостатньому стані вивчення буковинських говірок положення статті треба розглядати як попередні, як такі, що підлягають перевірці та уточненню майбутньою діалектологічною роботою.

Далі користуватимемось такими скороченнями:

- Ат. — с. Атаки, Хотинського р-ну;
- Баб. — с. Бабино, Кельменецького р-ну;
- Бан. — с. Банилів, Сторожинецького р-ну;
- Біл. — с. Білоусівка, Сокирянського р-ну;
- Брат. — с. Братанівка, Кельменецького р-ну;
- Вижен. — с. Виженка, Вижницького р-ну;
- Вік. — с. Вікно, Заставнівського р-ну;
- В.-Лук. — с. Верхні Лукавці, Вижницького р-ну;
- Глиб. — с. Глибока (райцентр);
- Гор. — с. Горошівці, Заставнівського р-ну;
- Дав. — с. Давидівці, Кіцманського р-ну;
- Добр. — с. Добринівці, Заставнівського р-ну;
- Дол. — с. Долиняни, Хотинського р-ну;
- Зар. — с. Зарожани, Хотинського р-ну;
- Кам. — с. Кам'яна, Чернівецького р-ну;
- Кар. — с. Карапчів, Вашківецького р-ну;
- Кельм. — с. Кельменці (райцентр);

¹ Автор користується нагодою виконати свій приємний обов'язок — подякувати всім особам, які допомогли йому зібрати матеріал для статті.

Кіцм. — м. Кіцмань (райцентр);
Клин. — с. Клинівка, Сторожинецького р-ну;
Кост. — с. Кострижівка, Заставнівського р-ну;
Мих. — с. Михайлівка, Глибоцького р-ну;
Міг. — с. Мігово, Вижницького р-яу;
Орш. — с. Оршівці, Кіцманського р-ну;
Подв. — с. Подвір'ївка, Кельменецького р-ну;
Рукш. — с. Рукшин, Хотинського р-ну;
Рух. — с. Рухотин, Хотинського р-ну;
Серб. — с. Сербичани, Сокирянського р-ну;
С.-Жад. — с. Стара Жадова, Сторожинецького р-ну;
Стан. — с. Станівці (Долішні), Вашківецького р-ну;
Топ. — с. Топорівці, Садгирського р-ну;
Тур. — с. Турятка, Герцаївського р-ну;
Хот. — м. Хотин (райцентр);
Шил. — с. Шилівці, Хотинського р-ну;

Більшість культурних рослин у різних буковинських говірках має однакові назви. Частина цих назв збігається з відповідними літературними: капуста, ред'ка, петрушка, горох, біб. Так само хр'ін з фонетичними варіантами хрин та хрин', кр'іп з фонетичними варіантами укр'іп Кар. та вокр'іп Подв., також ог'ірки з численними фонетичними видозмінами: вог'ірки Гор., Зар., Топ.; вогирки Біл., Кам., Подв., Шил.; угирки Серб., вгирки Брат., Рукш.; гирки Дав. (поруч з огирки); огирки Кар., Кіцм., Кост. Підкреслимо зокрема вживану в частині говірок форму назви огірків – гойірки, гойірок Баб., Міг., Стан. Така будова назви огірків znana й іншим говіркам української мови; гойірки, а не ог'ірки кажуть, напр., у Буцькому районі, Черкаської обл., у Ставищанському р-ні, Київської обл., та інших місцевостях. Форму цю можна розуміти як результат метатези: у назві ог'ірки перші два звуки помінялись місцями, а в утвореному збігу двох голосних (гоірки) закономірно з'явився приголосний й. Проте можливим є й розуміння форми гойірки як дисимільованої з гогірки, де перше г є протезою. В останньому разі рядові ог'ірки, вог'ірки, гойірки повністю відповідав би широко представлений у буковинських говірках ряд ожина, вожина, гожина тощо, тоді як метатеза початкового голосного з наступним приголосним — дуже рідкісне явище. У більшості ж говірок назва огірків має протетичне в: «Сего року вогирків нема» Кам., «В'ід сонц'а вог'ірки

г'ірк'і» Кельм. Вокалізм другого складу у назві огірків завжди типу **і (и)** з пом'якшенням попереднього приголосного **г** або без нього; лише у Вік. зафіксований більш архаїчний вокалізм **у**: гурки, рідше огурки.

Збігається з літературною і назва сонашник з фонетичними варіантами сонешник Бор., Дав., Кельм. та сонішник В.-Лук., Гор., Кіцм. Між іншим, наявність у цьому слові типової південно-західної рефлексії звука **а** з попередньою м'якістю (**е, і**) засвідчує давність тут цього звука, а тому й те, що слово соняшник — на відміну від рос. подсолнечник, — утворене не від слова сонце, а від іншої, більш давньої і тепер втраченої назви денного світила, — без зменшувального суфікса **-ц(е)**. Утворення від слова сонце з суфіксом **-ник** (дави, -ыникъ) повинно було б звучати сълньчъникъ >сонечник. Форма ж **соняшник** не може бути виведеною з слова сонце. Це — як і слово суниці (з переходом **о** в **у** перед складом з наголошеним **и**) — утворення від кореня сон- (сълн-). Буковинські говірки зберігають одне цікаве слово, що з боку словотвору є проміжним етапом між назвою сонця (без суфікса **-ц-е**) та словом соняшник. У деяких селах окремі рослини соняшника називаються сон'ахами: «Сон'ахи повернули головки до сонц'а» Баб. (Термін соняшник при цьому зберігається як збірна назва даної культури). Слово сон'ах і показує, як була утворена назва соняшник: від назви сонця за допомогою суфікса **-ях** (порівн. киях) було утворене слово сонях, а вже від цього останнього за допомогою суфікса **-ник** — слово соняшник. Звук **х** при цьому закономірно перейшов у **ш**, порівн. рух — порушник. Слово соняшник тому за походженням має групу приголосних **шн** і не є ілюстрацією переходу **чн** у **шн**, як воно розуміється зокрема в «Курсі сучасної української літературної мови» (т. I, стор. 210). Форму прикметника сонячний можна розуміти як результат взаємодії давнього сонечний (порівн. рос. солнечный) — закономірного продовження сълньч'ный — та місячний.

До цієї ж групи назв культурних рослин, що поширені на всій території буковинських говірок і збігаються з відповідними літературними назвами, треба долучити ще терміни цибул'а з переважаючим фонетичним варіантом ц'ібул'а Біл., Брат., Зар., Кіцм., Рукш., Рух., Серб., хоч у Шил. поруч з останнім записано назву лук, давальний відм. лукови, а також морква, хоч у деяких селах уживають морфологічно відмінну назву морковка. Останню форму можна поставити в зв'язок з поширеною вимовою слова морква з невиразним вокалічним елементом після **к**: моркова.

Слово цибул'а (ц'ібул'а) сприймається в говірці як складене з кореня циб- та суфікса -ул' (а), порівн. утворення з таким суфіксом козул'а, також тримбул'ка «сорт цибулі» (записано в Станіславській обл.). Це видно з того, що вилучений із слова цибуля «корінь» циб- дав початок іншому утворенню, назві сорту-цибулі цибак (звичайно вживається в множині — цибаки). Порівн. з цим зафіксовані в словнику Б. Д. Грінченка (т. IV, стор. 428) із значенням «стебло цибулі» слова цибок та цибук. Слово цибуля, як відомо, є давнім західнослов'янським (чес. *sibule*, пол. *cebula*, луж. *cybula*) запозиченням з д.-в.-нім. *zibolle*, яке в свою чергу походить з лат. незасвідченого *serulla*. У латинській мові слово було утворене від саера (сера) «цибуля» за допомогою суфікса *-ulla*. Таким чином, перед нами цікавий факт того, як, внаслідок вростання запозиченого слова цибуля в український ґрунт, це слово говірково було розділене мовною свідомістю на ті ж елементи (циб-уля), з яких у зовсім іншому мовному середовищі воно колись утворилось.

Що торкається варіанта ц'ібул'а, то пом'якшення в ньому початкового приголосного **ц** навряд чи можна задовільно пояснити говірковою фонетичною зміною. Приголосний **ц** у південно-західному наріччі зберігає свою давню м'якість значно ширше, ніж у літературній мові. Проте якраз у буковинських говірках він ствердив ще в більшій мірі, ніж у літературній мові: лисица, кирница, хлопец тощо. Тому вимова ц'ібул'а, гадаємо, може вказувати на своєрідний шлях проникнення даного слова в буковинські говірки. Взагалі в українську мову це слово пройшло безпосередньо з польської (*cebula*; наявність в укр. цибуля в першому складі **и**, а не **е**, як у польській мові, цілком зрозуміла, якщо врахувати типове для української мови злиття цих звуків у ненаголошеній позиції). У ті ж говіркові масиви української мови, де панує вимова ц'ібул'а, слово, можливо, пройшло не з польської, а з чеської мови (*sibule*).

Назви деяких культурних рослин знані буковинським говіркам лише в формі, фонетично відмінній від літературної. Це стосується передусім термінів фасул'і з рідше вживаним варіантом хвасул'і Вор., Кельм., Серб, (останній має типову заміну невластивого багатьом українським говіркам звука **ф**; порівн. іншу його заміну в закарпатському пасол'а поруч з мадьяр. *raszuly* «боби, квасоля») та курузи, іноді курудзи. Обидва слова вживані лише в множині, причому в останньому відбулось гаплогічне стягнення однакових початкових складів. Без гаплогії — кукурузи — слово вживається дуже рідко і, можливо, під впливом літературної мови.

Назва квасолі, єдина в усіх слов'янських мовах, має вокалізм другого складу то **о**, то **у**. Порівн., напр., пол. *fasola*, але болг. *фасул*; порівн. також серб. *фасуль* і *фасоль*. Коливання це завдячує своїм існуванням такому ж коливанню в новогрецькій мові, — *phasoli*, *phasuli*,—звідки дана назва була засвоєна слов'янами. Буковинським говіркам властивий у даній назві — на відміну майже від усіх інших українських говірок — якраз вокалізм у: *фасул'і*.

Слово *курузи* у буковинських говірках є, власне, єдиною назвою даної рослини. Лише дуже рідко в північних районах з цим значенням уживають слово *пш'інка Вік*. Дієслово *пхати* дало слов'янські назви кільком хлібним рослинам — порівн. *пшоно*, *пшениця*; це пояснюється давнім способом обробітку зерна (зерно товкли в ступах)¹. Але назву завезеної з Америки кукурудзи, зважаючи на її пізню появу в слов'ян, уже не можна виводити прямо з указанного дієслова. Термін *пшінка* був утворений не за дією, а за вже існуючою назвою іншої хлібної рослини: *пшоно*. Це — типовий приклад назви за функцією: засвоївши нову хлібну рослину, люди перенесли на неї видозмінену назву старої, вже відомої. Так само в інших творах української мови з'явилась назва кукурудзи **пшеничка**— вивідне з слова *пшениця*.

У різних говорах української мови, зокрема і в тих, що безпосередньо оточують територію буковинських говірок, є досить-таки багато різних діалектних назв кукурудзи. Порівн., напр., терміни **княхи** (утворення з суф. -**ях** від слова **кий** «палиця» — за формою плоду; порівн. записані В. Далем, т. II, стор. 214, рос. діал. назви кукурудзи **кийки**, **киюшки**), **тенгериця** (закарпатське; порівн. мадьяр. *tengeri*); **качани**. З назв цих жодна на території буковинських говірок, наскільки нам відомо, не вживається.

¹ Цікаво, що ряд говірок південно-західного наріччя і досі зберігає дієслово *опихати*, яке означає «лушити, обтовкувати просо або пшеницю в ступі».

Фонетично відмінна від літературного терміну і говіркова назва рису: **ориз**, також з протезою **вориз** Рух., Шил. Таку форму, з кінцевим **з** та початковим **о**, назва рису має в мовах південних слов'ян: болг. **ориз**, та ін. (Форма ця, між іншим, найбільш наближена до грецького **orizon**, першоджерела даної назви). Звідси, з півдня (порівн. і молд. **орез**), слово, очевидно, і пройшло в буковинські говірки. Українське літературне **риж** (застаріле), знане й буковинським говіркам, має своїм безпосереднім джерелом західнослов'янські мови, порівн. пол. **ryż**, чес. **ryze**, а **рис** — західноєвропейські мови через посередництво російської.

Відзначимо, що й назва льону вживається в буковинських говірках виключно в формі, фонетично відмінній від літературної, — **лен**.

Кілька загальноновживаних у говірках назв культурних рослин відрізняється від літературних термінів своїм морфологічним оформленням. Порівн. **щавник** «щавель» з рідше вживаним фонетичним варіантом **щчевник**. Панівна в буковинських говірках форма **щавник** лише дуже рідко перебивається іншими утвореннями від того ж кореня: **щчавел'** Кар., **щчав'ій** Глиб., **щчавец'** Тур. Корінь цих слів, органічний на слов'янському ґрунті, означає поняття «кислий». Джерело всіх наведених утворень, втрачене російською мовою і збережене українською — слово **щав** (кисла рідина). Назви **щчавел'**, **щчавій**, **щчавец'** утворені безпосередньо від цього слова, а **щчавник** — через прикметник **щчавний** «кислий» за допомогою суфікса **-ик**.

Назва **часника** в буковинських говірках має суфікс **-ок** проти літературного **-ик**: **чоснок** з менш поширеними фонетичними варіантами **чуснок** Біл., **чиснок** Дав., також **часнок** Вор., Добр., Кар. Форма **чоснок**, наявна і в рос. **чеснок** та білор. **часнок**, — найдавніша східнослов'янська. Дане слово, також органічне слов'янське, було утворене — мабуть ще в спільнослов'янський період — від дієслова **чешу**, **чесати**¹, спочатку за допомогою суфікса **-по-**. Але це утворення збереглося лише в кількох слов'янських мовах (болг. **чесьн**, серб. **чесан**), а в інших — було ускладнене різними вторинними суфіксами. Порівн. у ст.-сл. мові: **чес-н-овит-ък-ъ**, **чес-н-овит-ъ-ць**. Найбільш часто давня назва **часника** ускладнювалась суфіксом **-ък(ъ)**, порівн. пол. **czosnek**, чес. **sesnek**. Це ж маємо і в східнослов'янських мовах: **-ъкъ** > **-ок** (збереження **о** в непрямих відмінках — явище нефонетичне). Заміна в даній назві **-ок** на **-ик** — значно пізніше явище, відоме лише українській мові.

Назвою сочевиці є слово іншого кореня **линта**, **лента**, **линча**, і лише дуже рідко зустрічається й сочевиця Бан., Топ. Слово **линча** запозичене з мадьяр. *lencse*, а це останнє взяте в слов'ян же, порівн. д.-рус. *ляча*, рос. діал. *ляща*, болг. *леща* тощо. Таким чином, в укр. діал. **линча** маємо той же випадок, що і в **газда**, **тремб'іта**: слов'янське слово було запозичене мадьярами, а звідти повернулось назад — вже у говірки української мови. Саме на такий шлях слова **линча** недвозначно вказує його вокалізм, збереження голосного з носовим приголосним у закритому складі. Діал. форму з **т**, **линта**, треба пов'язувати, мабуть, з рум. *linte* «сочевиця». Більш давня доля даного слов'янського слова, його відношення до лат. *lens*, *lentis* та д.-в.-нім. *linsi* «сочевиця» — неясне: важко з'ясувати, органічне чи засвоєне слово перед нами. Слов'яни здавна мали іншу назву даної культури та її зерна, збережену українською мовою (порівн. і пол. **soczewica**) та наявну і в буковинських говірках, — сочевиця. Етимологія слова стає зрозумілою, якщо зважити, що в давньоруській мові слово **сокъ** означало серед іншого і «їжа». У російській мові внутрішня форма слова затемнена несуміжною асиміляцією: **чечевица**, порівн. і чес. **соцка**.

Цілий ряд культурних рослин у різних говірках Буковини має різні назви. У деяких випадках різні назви (але не більше двох) можуть співіснувати без семантичної диференціації в говірці одного села, навіть одного носія діалекту. Найбільше назв мають картопля та помідори. Тут історичну причину номенклатурної строкатості можна вбачати в досить пізньому і неодноточному проникненні відповідних культур у побут населення Буковини.

¹ Давні слов'яни вважали часник цибулею, розрізняючи останній два різновиди: «червону цибулю» (червлень лукъ – цибуля) та «розділювану, розчеплювану цибулю» (чесновить лукъ – тепер часник). Порівн. у «Материалах...» І. І. Срезневського (т. III ствп. 1503): «ВЕроваху въ червень лукъ и въ чесновить». У болгарській мові часник ще й тепер може мати назву **бял лук**.

Картопля в буковинських говірках має чотири назви, з них основними є дві — картофлі і барабул'а. Перша вживається в північно-східних районах Чернівецької обл. (північна частина Заставнівського, Хотинський, Кельменецький, Сокирянський), а також у Сторожинецькому та Герцаївському р-нах (у цих останніх – поруч з барабул'а); друга — в усіх інших. Слово картофл'і здебільшого має лише множину, проте подекуди — картофл'а Подв., Рукш., Шил. Значне поширення має й назва мандибурка, іноді мандабурка. Вживається вона як правило поруч з барабул'а (лише зрідка — поруч з картофл'а Кост., Шил.), але має вужчий ареал поширення. Цікаве розмежування засвідчене для с. Кам'яна, Чернівецького району: картоплю тут називають барабул'л, а картоплиння — мандабури́н'а. Іншу диференціацію маємо у Вік.: при родовій назві барабул'а (будь-яка картопля) слово мандибурка вживається як видове і означає дрібну картоплю. Зазначимо, що в буковинських говірках від слова мандибурка не вживається скорочена форма бурка, як це маємо подекуди в сусідніх покутських говірках. Четверта вживана в буковинських говірках назва картофлі — бул'ба (Садгірський р-н) — належить до малопоширених.

З наведених назв, — якщо оминати термін картофл'і (фонетичне співвідношення діал. картофл'і та укр. літ. картопля цілком зрозуміле: буковинські говірки в своїй масі не схильні уникати звука **ф**, порівн. ще діал. фасул'і та літ. квасоля), — слово бул'ба запозичене українськими говірками з пол. *bulba* «картопля». У польську мову слово потрапило, очевидно, з лат. *bulbus* «цибулька, головка», порівн. ще гр. *bolbos* «цибулька». Такого ж походження слова бульба і в білоруській мові, де воно є єдиною літературною назвою картоплі. Зрештою, в даному разі відбувся семантичний процес, уже зустрінутий нами при розгляді діалектних назв кукурудзи: новій культурній рослині присвоюється ім'я іншої, вже відомої. Але щодо назви бул'ба цей процес пройшов за межами української мови. Деякі з українських діалектних назв картоплі, знані сусіднім з буковинськими говіркам, побудовані за таким же принципом, причому їх семантичний розвиток відбувся вже безперечно на українському ґрунті. Маємо на увазі слова р'іпа, яке вживається в південно-західному наріччі із значенням «картопля» досить широко, та гарбуза, яке зустрічається із значенням «картопля» в гуцульських говірках. Порівн. до цього рос. діал. назву картоплі яблоко.

Слово барабул'і (так і в покутських говірках, в інших говірках звичайно барабол'а, барабол'і) пояснити важко. Слово це зустрічається з значенням «картопля» і в дещо видозміненому фонетичному вигляді і в говірках російської мови (бараболя, барабошка, В. Даль, т. II, стор. 94) та в болгарській мові (барабой). На нашу думку, не помилялись дослідники, які виводили це слово з власної назви Бранденбург (Brandenburg). У даному випадку картопля одержала свою назву за областю, звідки її спочатку стали привозити¹. Фонетична несхожість барабулі і Бранденбург даної думки заперечити не може. Між цими словами треба поставити чес. brambory (чеська літературна назва картоплі), що його походження з Бранденбург доводиться цілком переконливо. Виведення ж терміну барабуля із слова типу brambory вже може бути прийнятним для запозичення, тобто слова без внутрішньої форми. Називати картоплю «бранденбургкою» (порів. назву сорту картоплі американка, діал. марикани) був сенс тоді, коли її справді привозили з Бранденбурга. Коли ж її почали вирощувати самі, усякий сенс назви втратився — і вона зазнала різних, досить суттєвих змін у своїй фонетиці, підпала під дію численних народноетимологічних уподібнень. Так з'явилося і укр. діал. бараболя. З фонетичних змін, що відділили слово бараболя від назви Бранденбург, найважливішими були несуміжна дисиміляція двох **р у р** — **л** та випадіння середнього ненаголошеного складу (скорочення слова). Буковинське барабул'і своїм у завдячує мабуть впливові форм типу фасул'і; точніше: вказаний вплив призвів не до фонетичної зміни, а до збереження давнішого вигляду — не допустив зміни **у** на **о**, як було в інших говірках.

¹ Е. Berneker, Slavisches etymologisches Worterbuch, т. I Гейдульбург, 1924, стор. 81-82.

Назва мандибурка має джерело, схоже з джерелом терміну барабулі — Магдебург. Спочатку це була назва сорту — магдебургка. У назві мандибурка наявне цілком виразне народноетимологічне переосмислення. Але загалом це слово фонетично стоїть навіть значно ближче до назви Магдебург, ніж барабул'ї до слова Бранденбург. Скорочення мандибурка в бурка привело до виділення іншої, «кольорової» ознаки в назві картоплі. Звідси — назви картоплі типу гуцульського буришка тощо.

Помідори в говірках мають назви: патлажани, парадайї і помідори. Перша з них поширена в усіх місцевостях області, крім центральних та західних районів, де вживають назву парадайї, частіше з суфіксом **-к-**: парадайки. Іноді обидві назви можуть співіснувати в говірці одного села. Так, у Кам. поруч з патлажери кажуть і парадайки: «Колис у нас мало клали (садили —Ю. К.) парадайки». Термін парадайї відмічений як рідко вживаний і в одному селі Кіцманського р-ну, в с. Оршівці: «наквасили парадайів». Вживання слова патлажани замість помідори широко виходить за межі Буковини. Так кажуть, напр., і в с. Вільськ, Черняхівського р-ну, Житомирської обл., порівн. також поклажани «помідори» в Бутському р-ні, Черкаської обл. Назва помідори вживана в буковинських говірках мало.

Помідори були привезені з Центральної Америки разом з назвою для них — томати. Назва ця, взята іспанцями (суч. ісп. *tomate*) з мови американських індіанців, поширилась чи не у всіх європейських мовах, порівн. суч. нім. *Tomate*, болг. *домат*, термін *томат* переважає і в суч. російській мові. Але ця назва в більшості мов досить-таки скоро зникла, замінившись іншими, більш зрозумілими назвами. У трьох мовах — французькій, італійській та німецькій — були утворені різні назви схожого типу: помідор був названий яблуком, до якого долучався епітет, що так чи інакше виражав схвальну оцінку даної культури. У французів це було «любове яблуко»: *potme d'amour*; в італійців — «золоте яблуко»: *potmo d'oro*, в суч. італ. мові з лексикалізацією *potodoro* і *potidoro*; у німців — «райське яблуко»: *Paradiesapfel*, а діал. і просто *Paradeiser*. Усі три зазначені назви потрапили й до слов'ян. У Росії досить довго помідори називали помдамурами (проникла дана культура в Росію десь у II пол. XVIII ст.); цей термін уживає для пояснення ще В. Даль у своєму «Толковом словаре». Проте перемогла в східнослов'янських мовах італійська назва: рос. помідор (уживається рідше, ніж термін *томат*), білор. памідор, укр. помідор. Порівн. і пол. *potidor*. Представлена ця назва і в буковинських говірках.

Говірково українська мова запозичила і третю назву — німецьку. Нім. Paradeiser і є прототипом буковинського говіркового парадаїї, парадайки. Посередництва мадьярської мови, яка теж запозичила свою назву помідорів з німецької мови: paradicsom, тут припускати не треба. Воно було в закарпатських говірках— там назва помідорів близько нагадує мадьярську: парадички. Між іншим, і сучасна чеська літературна назва помідорів — rajské jablko — є калькою того ж німецького джерела.

Термін патлажани (порівн. молд. пэтлэжикэ) — того ж походження, що й слово баклажани—персидськогоз. Він, мабуть, є народноетимологічним переосмисленням названого слова. Порівн. з одного боку більш близьку до вихідної форму паклажани Рух., Шил., і з другого — дальше переосмислення падлажани Дол., і патлажери Кам., патлаж'ери Міг.

Немає в буковинських говірках однієї назви і для буряка. Майже в усіх говірках уживають термін бурак, розрізняючи сорти цієї культури за допомогою означень, напр., червоний бурак (або черлений бурак Добр.), худобйачий бурак (= кормовий бурак), цукровий бурак Кіцм. Але в говірках існує й назва свекла В.-Лук., Кам., Кар., причому означає вона «червоний (столовий) бурак» (проте подекуди — «цукровий бурак»). Зустрічається спеціальна назва для кормового буряка — мамут.

1 Як вважають, з мови племені науатль, де ця назва звучала томатль; див. БСЭ₂, т. 42, стор. 601.

2 Причини виникнення цих назв ми зараз не торкаємося.

3 А. Преображенський, Этимологический словарь русского языка, т. I, стор. 12.

Щодо назви буряк, порівн. і пол. **burak** (тут ця назва виражає усі види даної рослини, і лише столовий буряк — як і в буковинських говірках — може називатися ще **cwikla**), існує не зовсім переконливе припущення про запозичення її з італ. **borragine**. Порівн. однак такі близькі до наведеного слова назви, як чес. **borag**, слов. **boraga**, рос. діал. борач і борага. Усі ці назви означають проте не «буряк» а рослину огірочник, огіркова трава (**Borago officinalis**; рослина з великими блакитними квітками, що запахом і смаком нагадують огірки). Між назвою буряка та назвою даної рослини в окремих говірках відбулось зближення², але важко довести, що це зближення не є вторинним, що назва буряка пішла від назви огірочника борага, борач. Не доводить цього і поширена в багатьох українських говірках (але відсутня в буковинських) вимова борак замість буряк.

Мало чим ясніший щодо свого походження і термін свекла. Слово було здавна відоме на Русі. Вимова в буковинських говірках цього слова з початковим **с** вказує, що воно є прямим продовженням давньоруського стану, а не вторинним, пізнішим запозиченням з якоїсь сусідньої мови: усі сусідні слов'янські і неслов'янські мови, що вживають указане слово, мають тут початкове **ц** — пол. **cwikla**, болг. **цвекло**, мадьяр, **cékla**, порівн. проте молд. **сфеклэ**, яке є, мабуть, давнім східнослов'янським запозиченням. Навпаки, вимова в українських говірках цього слова з початковим **ц** вказує, що воно є вторинним, пізнішим запозиченням з іншої мови; порівн. зокрема закарпатське **цвікла**, що його важко відділити від мадьяр. **cékla**. Порівн. також оригінальне утворення **ц'вітл'і** бураки «столові буряки», записане в Товстенецькому р-ні Тернопільської обл.; останнє має утворений від **ц'в'ікла** і контамінований з **світлий** прикметник, через що усе сполучення означає «свеклові буряки».

¹ E. Verneker, цит. праця, стор. 72.

² Див., напр., «Толковый словарь» В. Даля, М., 1955, т. I, стор. 142, під словом **буряк**.

³ Інша закарпатська діалектна назва буряка – **ріпа** також відповідає мадьяр –гера «буряк» (вживається в складних словах). Але в даному разі говорити про запозичення з мадьярської мови навряд чи можна. Тут скоріше справа обстоїть навпаки (порівн.. ще чес. гера, гіра «буряк»). Взагалі й мадьяр **sekla** запозичене, мабуть, у словян. Але ця обставина не заважила йому стати джерелом закарпатського діал. запозичення. Між іншим, при діал., **ріпа** «буряк» в інших

говірках маємо **ріпа** «картопля» – про що згадувалось вище. Називання одним словом (у різних говірках) різних рослин – звичайне явище для діалектної термінології городництва. Порівн. записане в Станіславській обл. **гризачка** «ріпа» і записане в Закарпатській обл. **гризачка** «кавун» тощо.

Немає однієї назви і для вирощуваних на Буковині сортів перцю. Усі вони в більшості говірок називаються словом перчица (рідше перчиц'а), порівн. солодка перчица Вор. «солодкий перець», болгарка перчиц'а Дол. «болгарський перець». Проте в деяких говірках морфологічне оформлення слова інакше — перц'уга Вік., Гор., Подв. та ін. Крім того, в частині говірок солодкий перець називається терміном пап'іруш'і Кіцм., каперуш'і В.-Лук., Орш., киперуш'і Глиб. З другого боку, червоний (гіркий) перець подекуди зветься паприкою. Термін паприка широко представлений і в сусідніх говірках.

Усі наведені назви перцю пройшли в буковинські говірки різними шляхами, але мають одне джерело — гр. *περεγι*. Це грецьке слово було дуже давно запозичене слов'янами (можливо, ще в спільнослов'янський період) у вигляді *пыбрь*, — така форма представлена в давніх текстах. Порівн. пол. **pieprz**, чес. **pepr**, болг. пипер, що розвинулися з цієї форми; порівн. також укр. закарпатське *поперь*, родовий відм. *попрюі*, що є органічним результатом трохи відмінної давньої форми *пыбрь*, також відомої давньоруській мові (И. И. Срезневский, *Материалы...*, т. II, ствп. 1760). У східних слов'ян форма *пыбрь* була давно ж таки ускладнена суфіксом **-ць**: *пыбрьць*. Останнє слово, вживане вже в «Повісті временных лет», після занепаду зредукованих змінилося внаслідок гаплогічного спрощення у загальноновживану в сучасних східнослов'янських мовах назву *перець*. У буковинських говірках це слово ускладнилось ще одним суфіксом: **-ица**, рідше **-уга**. Звідси: *перчица*, *перцюга*. До продуктивності в даних говірках у конкретних назвах суфікса **-ица** порівн. поширені утворення *кленица* «клен», *критица* «крит» тощо.

У південнослов'янських мовах давня назва пьпърь була в частині мов також ускладнена, але іншим суфіксом: не **-ьць**, а **-ика**. Звідси: паприка. Суфікс **-ика** не мав зредукованих, тому розташування сильних та слабких в утворенні * пьпърика виявилось відмінним від (пъ)пърьць, що привело до фонетичного розриву даних двох слів. Вокалізація в слові пьпърика сильного **ь** у вигляді **а** дозволяє припускати, що слово утворилось на сербському ґрунті. Із значенням «червоний перець» слово паприка пройшло в різні слов'янські і неслов'янські мови: чес. **paprika**, мадьяр. **paprika**, рум. **paprica**, порівн. і болг. паприкаш «м'ясо з перцем»; з півдня прийшло воно і в буковинські говірки.

Термін пап'іруш'і, також каперуш'і киперуш'і є ще одним типом ускладнення, поширення давнього пьпърь. Дане слово не можна відділяти від рум. **piparus** «перець», проте місцем його утворення була, скоріше, слов'янська мова, а не румунська.

З назв конопель у буковинських говірках найбільш поширеним є термін цр'адиво (прадиво). Він панує, зокрема, в східних та північних районах. Порівн. «Горобц'і гет' поспивали пр'адиво» Серб. Походження назви цілком прозоро пов'язане з головною метою вирощування культури. Так, у Гор. слово пр'адиво означає не лише «рослина конопля», а й «волокно льону» і навіть «волосинки плоду кукурудзи». У західних районах на означення коноплі вживають слово колопн'і (множина), що є метатезованим відповідником літературного терміну. Метатеза колопн'і з коноплі могла підтримуватись асоціацією (суто зовнішньою, не змістовою) із сполученням «коло пня».

Загальноживаною в говірках назвою гарбуза є слово баштан з варіантами боштан і навіть буштан Добр., Рух. Проте в деяких місцевостях, зокрема в багатьох селах Кіцманського р-ну, для вираження цього поняття вживається слово гарбуз з маловживаним фонетичним варіантом габудз Кост. У більшості ж говірок слово гарбуз відоме із значенням «кавун» (у цьому значенні воно вживається і з наголосом на першому складі: гарбуз), а в Кар. воно записане із значенням «диня». Проте диня має і свою окрему, досить поширену назву мал'она (звичайно в множині: мал'они Баб.). Спорадично з'являється й слово дин'а Добр. Порівн. приказку в тому ж с. Карапчів: «Газдин'а: сорок гр'едок, одна дин'а». Існує і спільна назва кавунів та динь — сиройіди (у Вік. сиройіди — лише «кавуни»). Окрему назву мають кормові кавуни — гул'ани.

З наведених говіркових назв баштанових культур більшість відома й українській літературній мові. Але буковинські говірки вживають ці слова з іншим значенням. Вище вже відмічалась типовість для назв культурних рослин семантичних зрушень такого роду, коли назва однієї рослини стає назвою іншої рослини. Для назв баштанових культур ці зрушення особливо характерні. Наведемо для прикладу лише одне слово диня, яке в рос. та укр. мовах означає «диня», в болг. — «кавун»², а в польській (dynia) — «гарбуз». Специфічна семантична зміна відбулась у говірковому баштан «гарбуз». Тут маємо звуження значення — рослина названа за назвою місця, де вона вирощується (порівн. укр. літ. баштан). Буковинське діал. баштан «гарбуз» не можна відділяти від молд. бостан, рум. **bostan** «гарбуз». Але разом з тим різниця в консонантизмі підказує, що, можливо, буковинське діалектне та молдавсько-румунське слова були незалежними одне від одного запозиченнями з тюркських мов. Така ж різниця (чи **с**, чи **ш**) наявна в даному слові і в різних тюркських мовах. (Потрапило воно в ці мови, мабуть, з перс. **bostan** «сад»).

1 Слово конопля, вживане ще в давньоруській мові, зародилось у Східній Європі але, як гадають, у якійсь неслов'янській мові. Слов'янське слово – як і гр. *kannabis*, д.-в.-нім. *hanaf* – є, таким чином, давнім запозиченням з цієї мови.

2 Порівн. і мадьяр. *görögdinnye* «кавун», буквально «грецька диня», при *sárgadinnye* «диня», буквально «жовта диня». Слово *dinnye* запозичене угорською мовою із слов'янських мов.

Щодо інших назв баштанових культур, уживаних в буковинських говірках, то з них — крім етимологічно цілком прозорого сиройіди — слов'янським утворенням є лише слово **дин'а**, очевидно, похідне від слова **дути** (давня внутрішня форма слова — «надуте», «шар»). Слово **гарбуз** прийшло із сходу, з тюркських мов. Його говіркове значення «кавун» є не результатом семантичного зрушення, а точним збереженням значення тюркського слова — джерела. Порівн. і рос. арбуз, пол. **arbuz**, молд. харбуз, рум. **harbuz** «кавун». Семантичне зрушення в цьому слові наявне в українській літературній мові. Слово ж **мал'она** прийшло, навпаки, із заходу. Це — інтернаціональна західноєвропейська назва дині, утворена від латинського кореня **mel, mellis** «мед». Порівн. італ. **melone**, ісп. **melon**, фр. **melon**, нім. **Melone**, також чес. **meloun** (означає і «диня» і «кавун»), пол. **melon**. У буковинські говірки це слово проникло з якоїсь слов'янської або, скоріше, з німецької мови і, — про це свідчить його вокалізм, — було усвідомлене як вивідне від слова **малий**.

Відмітимо деякі вживані в буковинських говірках назви сортів городини.

Поширена діалектна назва кольорової капусти — **караф'ійол В.-Лук.**, **караф'іюли** (множина) Кіцм. Слово це має своїм джерелом італ. **cavolfiore**¹, що складене з коренів лат. **caulis** «стебло капусти» та **flos, floris** «колір». Таким чином, ближчим до італійського відповідника є пол. **kalafior**. Метатеза в буковинському діал. **караф'ійол**, як і чес. **karfiol**, указує, мабуть, на німецьке посередництво (така метатеза наявна і в німецьких діалектах: **karfiol**).

Сині баклажани подекуди у говірках мають назву **в'їнити Орш.** Слово має своїм джерелом рум. **vinete** «сині баклажани» (порівн. рум. **vinetiu** «синюватий», **vinetea** «волошка»).

З сортів цибулі зазначимо терміни **барабол'ка Гор.** та **котица Орш.**, **кочинка Міг.** («маленька гірка цибуля»). До останніх двох назв порівн. споріднену **кот'енки**, що означає цибулю ж і зафіксована в Путильському районі (територія гуцульських говорів).

¹Е. Verneker, цит. праця, стор. 470.

Сорт великої квасолі називається терміном бандол'ї. Спаржова квасоля в одних селах називається словом лопатки В.-Лук., Добр., Зар., Кіцм., в інших — пастайї В.-Лук. (поруч з лопатки) та, частіш, пастайки Топ. Порівняно із своїм джерелом, рум. **pastaie** «стручок», слово пастайки звузило значення, означаючи не будь-який стручок, а лише той, що його можна їсти — стручок спаржевої квасолі. Це звуження, спеціалізація слова відбулась уже на укр. діал. ґрунті: слово було засвоєне спочатку із значенням «стручок», уживаючись з ним подекуди й тепер: «Збуйав горох і росте в горохивин'а, а пастайів нема» Топ.

Окремі назви існують для деяких культурних рослин чи їх плодів, що призначені на насіння. Так, окремо ростучі коноплі, що здебільшого йдуть на насіння, називаються коловат'н'ї. Будучи спеціальним терміном, це слово не конкурує з загальними назвами коноплі пр'адиво та колопн'ї. Порівн. вираз «коловатне пр'адиво» Гор. Слово коловатні, прикметникове утворення з суфіксом **-н-** (уживається переважно субстантивовано), не можна відокремлювати від болг. калафатя «конопатити, затикати щілини», серб. калаватити, також калафатити (те ж). Наведені південнослов'янські терміни обґрунтовано вважаються запозиченнями — з гр. **kalaphato**, турецьк. **kalafat** або італ. **calafatare**. Буковинське діал. коловат'н'ї, безперечно, має таке ж походження. Цікавим є його семантичний розвиток: за способом використання паклі названо рослину, з якої паклю виготовляють; потім, уже як назва рослини, слово звужує своє значення, спеціалізується до назви лише насінневої рослини, утративши будь-який зв'язок із поняттям конопачення.

Дрібна цибуля на насіння має назву димка (бо, як нам пояснили, її тримають, щоб не проросла, у сухому місці — на печі на димнику).

Старі огірки, що залишаються на насіння, називаються по-місцевому нас'їльники. Слово є результатом дисимілятивної зміни з **насінники**. Порівн. таку ж дисиміляцію в слові (в)ос'їльний «осінній» Гор. В деяких буковинських говірках нас'їльниками називають взагалі плоди овочевих культур, залишених на насіння, а подекуди нас'їльник може означати й залишеного для розводу півня.

У більшості ж випадків назва плоду культурної рослини збігається з назвою самої рослини.

З назв частин рослини — поперіч узагальнених слів типу ч'їчка, било, лис'т'а (подекуди це слово вживане виключно в формі лист), кор'їн' тощо — у

буковинських говірках, як і в інших діалектах української мови, є чимала кількість видових термінів, що стосуються тільки певних рослин. Втім, і назване слово **било** в деяких місцевостях Чернівецької обл. зустрічається із звуженим значенням «стебло кукурудзи» Рукш. (порівн. записане в Закарпатській обл. бол'анка «стебло кукурудзи») або «частина стебла моркви, петрушки, де росте насіння» Гор. В першому значенні воно, таким чином, протистоїть, наприклад, слову п'їрйа, що означає стебло цибулі чи часника (вживане з цим останнім значенням в інших говірках південно-західного наріччя слово степ'їрйа серед буковинських говірок нам не зустрілось). В другому з наведених значень слово **било** протистоїть, наприклад, терміну пук — назві насінневої стрілки цибулі та часника.

Найбільш численною групою назв частин певних рослин є слова на означення надземної частини рослини без плоду. Слова ці здебільшого творяться від назв відповідних рослин за допомогою суфіксів **-ин'н'а (-ин'а)** та **-анка**, причому словотворчі можливості першого суфікса виявляються дещо більшими, ніж словотворчі можливості другого суфікса. Порівн. курудзин'а В.-Лук., Дол., Зар., Рух., Шил. і курудз'анка Брат., Вор., Зар., бурачин'а Біл., Брат., Вік., Гор., Зар., Кост., Топ., Хот. і бу-рачанка Подв., Стан., бурач'инка Глиб., Клин.; свеклин'а В.-Лук., С.-Жад., і свекл'анка Стан.; картофлин'а Біл., Брат., Дол., Зар., Подв. і картофл'енка Кост.; барабулин'а В.-Лук., С.-Жад., Стан., Топ. і барабул'енка Вік., Глиб., Клин., Мих.; морквин'а Гор., Кост., С.-Жад., Топ., Хот. і морквинка Клин.; фасулин'а Гор., Дол., Зар. і фасул'енка Глиб., Мих.; горошин'а Ат., гороховин'а В.-Лук., Вік., Глиб., Клин., С.-Жад., Стан. і горохл'анка Гор., Хот., горош'енка Кост., Мих., цибулин'а і цибул'енка Кост., але лише мандабурин'а «картоплиння» Кам., бобовин'а Гор., сон'їшничин'а Гор., гарбузин'а Вік., Гор., буштанин'а «гарбузиння» Зар., ог'їрчин'а Вік., Глиб., Гор., Клин., Кост., Мих., вогирчин'а Топ., гойрч'ин'ї Стан. Порівн. також терміни аналогічного творення, але не від назв відповідних культур, — гудин'а Біл., Брат., Рукш., огудин'е Клин. та храпустин'н'а «листя капусти» Топ.

Проте назви надземної частини рослини можуть бути побудованими й інакше. Так, листя з буряків може, крім згадуваних термінів бурачин'а, бурачанка, свеклин'а тощо, називатись також словом гичка Мих.: «Гички з бурак'їв даємо худоб'ї» Кам. Порівн. характерний приклад з весільної пісні, записаної в Кост.: «Червоний бурачок, зелена гичка; вчора була г'ївчиночка,

нин'ки молодичка». У с. Глибока записано таке розрізнення: гичка — «листя на буряку», бурачинка — «листя, зрізане з буряка».

Назвою картоплиння, крім зазначених слів барабулин'а тощо, виступає слово гичина В.-Лук. В деяких селах семантика слів гичка та гичина не розрізняється. У досліджуваних говірках не вдалося розшукати вживаного в сусідніх областях із значенням «картоплиння» слова матина.

Поруч з храпустин'н'а «листя кукурудзи» в тому ж с. Топ. вживане в такому ж значенні слово храпуз. Слово це відоме і в іншому варіанті – храбуст Вижен., Глиб. Слова храбуст і храпуз відмічені із таким значенням і в словнику Б. Д. Грінченка (т. IV, стор. 412). У буковинських говірках слово храбуст має і інше, ширше значення «сухий бур'ян»; звідси й назва невеличкого потічка, що протікає через с. Путилу (басейн Черемошу), — Храбусна. Слово храбуст утворене від слов'янського звуконаслідувального кореня хроб — храб, що означає хрустіння¹. Листя капусти названі ним за їх крихкість. Сюди ж, очевидно, треба й віднести назву храпуз. Наявність у ній глухого губного замість дзвінкого є, можливо, результатом якоїсь вторинної контамінації.

Широко вживане в буковинських говірках слово лабуз може означати назву стебла повзучих городніх рослин, будучи синонімом слова гудин'а, порівн. «Лабуз простерса» Подв. Але частіше це слово є назвою стебла кукурудзи (Бан., Вор., Глиб., Гор., Кам., Орш., Топ.), вживаючись іноді поряд з курузин'а Шил. Слово лабуз структурно нагадує храпуз і утворене воно також від слов'янського кореня лоб — лаб із схожим значенням крихкості, ламкості². Слово має цілий ряд споріднених в українській та інших слов'янських мовах.

¹ Див. Г. А. Ильинский, Известия Отделения русского языка и словесности, т. XVI, кн. 4, стор. 9 – 10.

² Там же, стор. 10 – 12.

З назв культурних рослин, уживаних у буковинських говірках, чималий прошарок, як бачимо, складають слова засвоєні. Назви культурних рослин взагалі належать до лексичних груп, серед яких мовний взаємовплив виявляється найширше. Культурні рослини звичайно поширюються разом із своїми назвами, до того ж захоплюючи по дорозі ще й ті назви, що витворилися на шляху їх поширення, — своєрідно обростаючи назвами. Рідше трапляються випадки **витіснення** автохтонної назви сторонньою. Це також звичайно зумовлюється поширенням самої культури — але вже у вигляді окремого сорту, назва якого з видової пізніше стає родовою, витісняючи старий термін.

Засвоєні назви культурних рослин, відомі буковинським говіркам, в більшості випадків уживані і в українській літературній мові (іноді з фонетичними або морфологічними, а також семантичними відмінностями). Мовні зв'язки буковинських говірок у цих випадках є лише віддзеркаленням загальноукраїнських мовних зв'язків. Певна ж частина говіркових засвоєнь назв цієї лексичної групи літературній мові невідома. У даному разі маємо справу з діалектними мовними зв'язками з сусідніми мовами.

Досить великий ряд уживаних у буковинських говірках назв культурних рослин є органічними слов'янськими. Назви ці почасти поширюються і в інших мовах, що, поруч з виконанням функції мови-передатчика, є слов'янським (і східнослов'янським) внеском у мовних зв'язках у галузі назв культурних рослин. Зокрема, майже завжди є органічними за коренем або лише за словотвором різноманітні видові назви частин рослин.